

K JAZYKOVÉ VÝSTAVBĚ MLUVENÝCH PROJEVŮ¹

1. K metodologicky nejzávažnějším a zároveň i nejobtížnějším problémům při zkoumání nářeční syntaxe patří umění oddělit v jazykové výstavbě nářeční promluvy rysy strukturně dialektické od takových jevů, které jsou obecně charakteristické pro mluvené projevy vůbec, tedy i pro projevy nenářeční.² To se ovšem zatím v praxi provádí velmi těžko. Příčina tkví v tom, že konkrétní, o analýzu materiálu opřený rozbor jazykové výstavby mluvených projevů dosud u nás podán nebyl, chybí vyčerpávající postžení těch rysů, které — v opozici k projevům psaným — charakterizují obecně všechny projevy mluvené, ať nářeční, ať spisovné.

V tomto článku se pokouším na rozboru nářečních promluv ukázat, které jevy v jejich jazykové výstavbě je třeba (je možno) pokládat za prvky „mluvové“, tj. za prvky výstavby mluvených projevů vůbec. Vycházím přitom z faktu, že rozdíly mezi projevy mluvenými a psanými jsou dány růzností specifických podmínek (okolností), za kterých se oba druhy projevů realizují. Snažím se proto především vystihnout, jak se která podmínka (činitel) konkrétně odráží v jazykové výstavbě mluvených projevů, a tak zachytit v schematické úplnosti pokud možno všechny základní rysy pro ně typické. Opírám se všude tam, kde jsem k tomu našla příležitost, o dosavadní výsledky naší lingvistiky³ a mohla jsem zčásti reagovat i na referáty a diskusní příspěvky přednesené na brněnské syntaktické konferenci v dubnu 1961.⁴ Plně jsem se s nimi však už vyrovnat nemohla, neboť jsem je písemně neměla k dispozici.

Východiskem pro postžení rysů typických pro jazykovou výstavbu mluvených projevů jsou mi promluvy nářeční. Jsou to buď přímé záznamy nepřipravených dialogických nebo monologických projevů nebo jejich přesné přepisy z magnetofonových záznamů. Základní materiál je ze Znojemska, v menší míře pak také z Draňhanské vysočiny a z Jedovnicka.⁵

2. Proti projevu psanému je jazyková výstavba mluvené promluvy podmíněna třemi základními činiteli. Je to jednak situační zakotvenost mluveného projevu, jednak nedostatek úplné větné (a nadvětné) perspektivy při jeho realizaci, charakterizovaný někdy také jako nedostatek možnosti výběru a organizace výrazových prostředků, jako improvizovanost mluveného projevu atd., jednak fakt, že mluvené projevy disponují na vyjádření sdělného obsahu vedle soustavy prostředků jazykových soustavou prostředků zvukových a motorických. Z působnosti těchto činitelů vyplývají hlavní rozdílné rysy, kterými se mluvené projevy ve své jazykové výstavbě liší od projevů psaných.

Vztahu mezi jednotlivými činiteli výstavby mluvených projevů a jejich konkrétním efektem v syntaktickém a kontextovém plánu promluvy si nyní všimneme podrobněji.

A. Situační zakotvenost odráží se v jazykové výstavbě mluvených projevů v řadě specifických rysů.

Pojem situační zakotvenost zahrnuje v sobě jednak sepětí promluvy s jejím objektem, jednak přítomnost konzumenta projevu.⁶

Přímé sepětí s objektem promluvy je pro mluvené projevy sice charakteristické, avšak nikoli závazné. Pokud se ovšem promluva v sepětí se svým objektem realizuje, pak se přítomnost objektu výrazným způsobem uplatňuje v její jazykové výstavbě.

Konkrétní adresát je při mluveném projevu přítomen vždy. Jeho přítomnost má na výstavbu mluvených projevů velký vliv: mluvčí jako organizátor projevu na něho „pamatuje“ ve vlastní jazykové výstavbě promluvy, obrací se k němu přímo, oslovuje ho apod. Jak upozornil Grepl,⁷ může tu jít v podstatě o dvě varianty:

a) konzument není součástí objektu promluvy;

b) konzument je zároveň součástí objektu promluvy, splývá s objektem promluvy.

Pokusíme se nyní ukázat konkrétně na rozboru jazykového materiálu, jak se jednotlivé složky situační zakotvenosti odrážejí v jazykové výstavbě mluveného projevu.

1. Sepětí projevu s konkrétní situací, na kterou se vztahuje, projevuje se nejvýrazněji v hojně situační elipse. V promluvě se vyjadřuje jen výpovědně nejdůležitější člen, ostatní skutečnosti zřejmé ze situace projevu zůstávají nevyjádřeny. Konkrétní situace se tak stává součástí sdělení, dodává mu konkrétního smyslu. Tak např. výpověď realizovaná jen pojmenováním VIDLE může vyjadřovat v závislosti na konkrétní situaci různá sdělení: „dej pozor, tady leží vidle; zapomněli jsme na vidle; přines (podej) vidle!; mám podat vidle?“ atd. Tento zcela evidentní a běžný jev mluveného projevu není třeba dokládat dalšími příklady.⁸

Tak vznikají v mluvených projevech výpovědní útvary, které se z hlediska jazykového systému hodnotí jako tzv. jmenné věty jednočlenné. Je ovšem nedorozumění, jestliže se v nich vidí při interpretaci skladebné soustavy nářečí jevy charakteristické pro dialektickou strukturu nebo dokonce jevy, které mají dokazovat starobylost a primitivnost nářeční syntaxe. Je třeba mít na paměti jejich aktuální podmíněnost těmi faktory, které působí na jazykovou výstavbu mluvených projevů vůbec.

2. Situační zakotvenost odráží se v jazykové stránce mluvených projevů také užíváním hojných ukazovacích zájmen a příslovcí, která v promluvě zastupují konkrétní slova pojmenovávající různé části přítomné situace. Tato ukazovací slova bývají v mimojazykové oblasti doprovázena (kombinována) prostředky motorickými (tj. gesty, mimikou, ukázáním atp.), které ukazovací slova s příslušnými jevy mimojazykové situace spínají, a tím je zároveň obsahově konkretizují.⁹ Srovnej např.:

Stópní si aš k temo (tj. k magnetofonu) Un; *Poť sem Přím; Tě pudeš sem a já tam a bódemě to házet Dry; Mosíte to napřet šněst a pak tade tím zapit Přím* apod.¹⁰

Při zkoumání toho, jak se v jazykové výstavbě mluvených projevů odráží přítomnost konkrétního adresáta, je třeba rozlišovat, jak jsme uvedli, dvě eventuality.

1. Adresát projevu není totožný s objektem promluvy, je jen konzumentem (vnímatelem) projevu.

Tak tomu bývá v promluvách skládajících se z vět oznamovacích, tj. při sdělení, vypravování, popisu apod. Pouhá přítomnost konzumenta projevu nutí mluvčího k tomu, aby s ním v průběhu realizace promluvy udržoval kontakt. To se děje pomocí jednotlivých výrazů, obrátů, oslovení, ba i celých větných konstrukcí do projevu vřelých. Tyto výrazy nemají výpovědně dynamickou hodnotu, neposunují dopředu obsahovou složku sdělení; jsou naopak prvkem retardačním.

Jejich funkce je kontakto­vá, udržují spojení mezi mluvčím a konzumentem projevu. V nich se tedy adresát projevuje jako aktivní výstavbový činitel. Pohlížíme-li na ně z hlediska syntaxe, jde většinou o parentheses, tedy o jednotky s nulovým syntaktickým vztahem k ostatním členům ve větě.¹¹ Pro ilustraci několik příkladů:

Takové životopis — vite — to be bel moc dlóhé Un; a tam je taková dolena, přijel sem do té dolene — tam vám belo cigánu! vité, celá tlopa Tvoř; ta ešče chodívávala k té díjce do těch Rakós — né. A ta už bela kolik ale — pomale devadesát let — né. A bela sedmdesát let a chođela ešče pješki kolik hođan ceste, né Přim; Horši, že sem mňel taki peňize na duchode, to belo horši, né? Un; Já tě józ nevím, co ji na to dávale Dry; ale ráno tě běl takové vjetr; mě sme bělě ššeci skovaňi za tó bódo Dry; A děš prši, to máte¹² hrozné smrat; to je hrozné smrat, vite Dry; Do Znojma to máš dvje hođane ceste Un; Tadi bel votsódené k smrti nejaké — počkéte — Řehoř Mik; Jag jós sem začala čist — pravda, tak sem mňela školó véchozenó Dry; Ten Franta běl, pođivéte se, takové, jak se říká nekňoba Tvoř; Hromadó jich vodešlo — prosim te — do Brotkó Dry; Já sem přežila vjeci, slečno drahá, s teho bě mohla bět kňiha, že bě aňi sem nevlezla Dry; To belo — jak sem vám už říkala — tenkrát zá válke Mik aj.

Poznámka: V této souvislosti stojí za připomenout, že také využívání pohybových prostředků (gest, mimiky) k úkonu sdělovacímu je v mluvených projevech motivováno přítomností konkrétního adresáta projevu. Jen ve vztahu ke konkrétnímu vnímá­te­li mohou totiž gesta a mimika nabýt povahy sdělných prostředků, neboť jsou vnímatelem z tohoto hlediska dešifrována. Beze zření k adresátovi byly by mimika a gesta jen prostředkem exprese, nikoli komunikace.

2. Adresát projevu je totožný s objektem promluvy, splývá s ním.

V tomto případě se přítomnost adresáta projevu odráží nejen v užívání kontakto­vých slov, ale především v užívání přímých (tj. nezávislých) apela­ti­v­ních vět: přímých otázek a přímých vět imperativních. Nerozhoduje tu okolnost, zda jde o otázky a imperativní věty citově neutrální nebo citově zabarvené, neboť citovost je záležitost subjektivně hodnotícího postoje mluvčího k obsahu sdělení. Užití přímých otázek a imperativních vět jeví se tak významným distinktivním znakem mezi projevy mluvenými a psanými.¹³

B. Činitel, který se obvykle formuluje jako nedostatek větné perspektivy mluvčího (nebo také jako improvizovanost, nepřipravenost, apod.), projevuje se ve vlastní jazykové výstavbě mluveného projevu v podstatě ve třech kategoriích jevů:¹⁴

1. Jako porušování ustálených syntagmatických schémat, tj. ustálených způsobů vyjadřování syntaktických vztahů (např. různé typy anakolutů, kontaminací apod.). Patří sem také nefunkční opakování a konečně z mimojazykových prostředků i neúčinné pauzy odtrhující sémanticky a syntakticky těsně vázané jednotky od sebe. Často se jednotlivé jevy navzájem neoddělitelně v projevu kombinují.

a) Porušování ustálených způsobů vyjadřování syntaktických vztahů:

tam sem dělál kolem tři roke až do konca válke Tvoř (= „tam sem dělál tři roke. . .“ nebo „tam sem dělál kolem třech let. . .“); Z teho be te nezvostalo aňi — aňi sláma Kuch; a ze stran só — je — ta Dija teče — a ze stran só takovi tento, kopce a hagáci Tvoř; No tož nešil — toš — z manželem sme — tancovala sem Dry; dělalo se s toho te róre na kanóne Tvoř apod.

b) Opakování:

Fčil sem neviđel kudikam a tam bel — přes to Dijo — tam bel prót takové mňelké prót tam bel prót — tag já přes to Dijo až na druhó strano Tvoř; a vono tam f tom hrnko

belo osm moch a já, mñe belo tak, já sem — já sem te moche vehođel a vite sñedl sem to Tvoř.

Nezřídka se moment nepřipravenosti odráží až v rovině nadvětne (kontextové), a to tak, že mluvčí začínající novou výpověď přerušuje, vrací se k výpovědi předcházející, opakuje ji s nějakým zpřesňujícím dodatkem nebo prostě vkládá do nové výpovědi zpřesnění (dodatek) vztahující se ještě sémanticky a často i syntakticky (tj. formou vyjádření) k sdělení předchozímu, které se mluvčímu zdá být neúplné apod. Srovnej např.:

No a po večereř svadepčañi — dež jōž bělo deset, na jedenáčó — dež bělo po večereř, každi dostal vėsluškó — zanesl si jō dom — anebo ti staři droške dež běle — tož hosti se to zeneslė dom a přėšlė a zasi se šlo f pruvođe — z marř hrálė mozėkanti a šla sem do hospodė Dry.

2. Výrazným projevem nedostatečné větne perspektivy v mluveném projevu je tzv. additivnost, tj. dodatkové připojování větne členů.¹⁵

Je možno rozlišovat několik typů dodatkového připojování.¹⁶

a) Dodatkově je připojeno východisko výpovědi.

Velmi často se připojuje k předcházejícímu intonačně uzavřenému výpovědnímu celku člen známý z kontextu (východisko výpovědi). Mluvčí k němu sice ve své výpovědi často odkazuje (odkazovacími zájmeny a adverbii), ale pak je přece jenom ještě slovně vyjádří. Srovnej např.:

to je vic ěmecke jak ěeske — ramovat Un; tam s tó lopató to nepude — ten kameň Vlak; Řikale, že to bode ho fabrike — ten transformátor Tvoř; hotikale sme, von mñe uzal kabelo — Vašek staré Kuch; Fčel uš tam nechodřivaji — do tech Jaromñeřic Mik; Uš tam mñel jedno jít — do toho Znojma Kuch; Tam take ho toho dochtora, no to tam ěehilo — ten dišč Přim; Von přeletel ke mñe — ten pes a stópl se přede mñe a zavřel — ten toho cigána ten pes Tvoř; Já bech je nedostala do sebe — te zobe Un; Co je na svjete, von nemá žádnė spánek — ten kluk Dry; A voñi bělé sami doma — tē ěeli Dry; dáme přes to desko, abesme votad mohli přejit — z ti kaolinki Un apod.¹⁷

b) Dodatkově se připojuje tzv. zpřesňující větne člen.

Jde většinou o případy, kdy je dodatkově zpřesňováno jádro výpovědi. Jsou tu v podstatě možné dvě modifikace:

a) Jádro výpovědi je ve větě samé vyjádřeno ukazovacími slovy (zájmeny nebo příslovci) a v dodatkovém připojení je vyjádřeno jako pojmenování. Bývá tomu tak tehdy, je-li promluva situačně zakotvena (tj. za přítomnosti objektu promluvy). Na fakt objektivní reality, který v oblasti výpovědi představuje jádro sdělení, se tedy v tomto případě jenom ukáže, např.:

stópnř si sem — ke stolo Kuch; vehočil sem se stolářem tade f Přimñeticich Přim; naša lóka bévala tam — vidíte — ho toho lesa Mik; Tade ta jedna (husa) má skované zubák — pot křidlem Un; Podřž mñe to — ten žebřik Kuch; Mosiř mlovit tade do toho — do toho aparáta Un; Ale, vem si rač tadi te — te ěervenı (šaty) Un; Tak celó noc spi — s tema nahéma nohama Un apod.

b) Jádro výpovědi je ve větě samé vyjádřeno ve formě pojmenování a v dodatkovém připojení je po stránce významové zpřesněno (tj. jeho pojmový rozsah bývá zúžen, specifikován). Je tomu tak tehdy, není-li výpověď spjata s konkrétní situací (tj. s objektem sdělení), a nelze tedy na objekt jen ukázat.

No je ženatė a má štiri ěeti — dvje ěeřčátka a dva chlapce Un; deset roku sme bele staři, uš sme moseli chodet zbirat hóske na strome — te prstinke Tvoř; Muj tatinek — ten ělal v mñestė — f továrnė Tvoř; Zavolė ho — toho Frantika Un; Belo národa na tē svadbje — druženek, mládencu Kuch; A — staral se vo

fšechno — ten kostel a i take vo te zvone Mik; A deš sem přišla dulú do hospode, bel tam klok — Jenda, a povídá... Un; tam gde von je — u peci — páli Un; Bela sem ho dochtora zjara — no vlúňi Kuch apod.

c) Zdánlivě blízké předcházejícímu typu jsou i případy additivního připojování jako:

Teho nepostijó! Až ale za dva mñesice Kuch; Chodél sem do vobecni škole. Do třinácti let Tvoř; Tam hó šefca běla beseda každé deň. A velká! Dry; Diš sem bela teda jako dejtě, musela sem jít slóžit. G Nemicum Un.

V uvedených případech jsou v dodatkové pozici také členy výpovědně závažné, stojí však po výpovědi intonačně uzavřené.¹⁸ Znamená to tedy, že intonačně uzavřená výpověď má své vlastní jádro a dodatková konstrukce má povahu samostatné výpovědi. (Je to zpravidla kontextová elipsa, formálně totožná s jmenými větami.) Tyto případy tedy už přerůstají rámeček jedné výpovědi, přecházejí k additivnosti povahy větné. Srovnej ještě tyto doklady:

A pak sem šla do složbi. Aš pod Videň! Vit; Votevřela sem dveři a f komoře stála voda. Pomalé po kostkě Dry; Meruňke pré dneská take doveze. Po sedmi korunách Tvoř; A každé říkal jeho mamince, že já ráda tancuju a že mó hôtečó! Za chlapcama Dry; Pak sme chodřilé do řeke. Zbirat babrůke Tvoř; Vonehdá sedla se hrdlička na bidlo. Mladá Dry; Běl sem třináct roku — šél sem slóžit. Do Němec Tvoř; Deš sem bél šestnáct roku, šél sem — do tí továřně take. S tatínkem Tvoř; Mosel sem tahnót dva řátke řepe! Dvanáctileté kluk! Tvoř; Pak sme chodél do koželožni g Vajbégrom. Take rok! Tvoř aj.

Poznámka: Je třeba připomenout, že v dodatkové pozici nestává určité sloveso. I to nepřímou ukazuje, že dodatkové připojování je svou povahou jev svázaný s významovou (aktuální, kontextovou) výstavbou výpovědi, v jejíž rovině je určité sloveso členem minimální výpovědní dynamiky, tj. členem, který má většinou jen tranzitivní funkci mezi východiskem a jádrovými složkami sdělení.¹⁹ Také tento fakt nás vede k závěru, že kritéria pro klasifikaci typů dodatkového přičleňování musejí vycházet, jak jsme ukázali při materiálovém rozboru, z roviny promluvy (parole), že to nemohou být kritéria syntaktická (podle větných členů), ale ani sémantická.

3. S nepřipraveností mluveného projevu je spjato také hojné užívání preparativních výrazů na začátku promluvových celků a jejich jednotek. Běžně stávají na začátku výpovědi v dialogickém kontextu, kdy má mluvčí reagovat na nějakou (většinou předem nečekanou) výzvu nebo dotaz. Jsou to výrazy, které mají z hlediska výpovědní dynamiky takřka nulovou hodnotu. Pro konzumenta projevu jsou jen signálem toho, že nějaká výpověď (sdělení) bude následovat, a ze strany mluvčího představují přípravou reakce na daný podnět (výzvu, otázku, cizí promluvu atd.). Nemají tedy vlastní sdělnou hodnotu, a lze je po této stránce spojit dohromady s mimojazykovými preparativními projevy mluvčího, signalizujícími vnímateli, že bude následovat nějaké sdělení (otevření úst, výraz, tváře, pohyby atd.).

Z hlediska jazykového je třeba říci, že se v preparativní funkci užívá nejčastěji různých částic a slovcí zájmenné povahy, která vedle zmíněného úkonu dodávají výpovědi někdy citově náladového zbarvení. Srovnej např.:

No á to š tenkrát k nám přěšil pan faláš s tém mím bratrem a bělo to fšechno veseli Dry. Nó tag — bela sem v lesi, nó lámo, přide ke mñe Franta fořtúj... Un; No tak — vebirale sme tadi u jednoho brambore — a něki von nám dal troško napit, no ale nálado sme nemñele... Un; Ja, tak ponéprf sem se vdávala, diž mñe bělo třicet roku Un; Tak neska je mñe jednasedmdesát let Un apod.

Někdy však plní preparativní úkon celé konstrukce a větné obraty. Jde zvláště o hojné replikové otázky v dialogickém kontextu, jimiž mluvčí reaguje na něčí

dotaz nebo výzvu: nezačíná svou výpověď odpovědí na položenou otázku, nýbrž nejprve (často s momentem překvapení) otázku opakuje a teprve potom připojuje žádané sdělení. Srovnej např.:

(A co dělá syn?) — *Nó — co dělá sin? Je ženaté. Má štiři deti. Tak. Doje dešťátka a dva chlapce* Kuch; (Při ostatkách se také něco zpívalo?) *Přé vosťatkách? No počké — toš se zahrál kósek, no a potom se řeklo, bóde se spivat* Dry; (A co jste měla na sobě?) *No tak co sem mňela na sobje. — Já sem mňela na sobje tmavé kostimek, protože už sem chlapca mňela na svjete, tag už sem nemohla bílí šati mít* Un; (Jak to bylo s tím stařečkem z Pisar?) *Nó — jak to belo. Jezďivale do Vidňe s kočima* Prím apod.

C. Velký vliv na jazykovou výstavbu mluvených projevů má také to, že se v nich vedle prostředků systému jazykového využívá na vyjadřování sdělného obsahu také prostředků systému zvukového. Nehledíme-li k podrobnostem, je možno vytknout z okruhu prostředků zvukových jako nejvýznamnější větnou intonaci a větný přízvuk. Oba činitele mají na způsobu jazykového ztvárnění sdělného obsahu v mluvených projevech značný podíl.

Větná intonace spolu s konkrétní situací umožňuje využívat v mluvených projevech pojmenování v platnosti (v úkonu) výpovědi, tj. umožňuje existenci situační elipsy. Je tomu tak proto, že je intonace dostačujícím prostředkem k vyjádření modální a expresivní složky sdělení.²⁰

Také využití větného přízvuku má značné důsledky na jazykovou organizaci mluveného projevu. Jeho vliv se odráží zejména ve slovosledu. Této otázce chceme věnovat poněkud větší pozornost.

Je známý fakt, že větný přízvuk je spjat s jádrem výpovědi, je pro konzumenta projevu signálem jádra výpovědi. Protože je v mluveném projevu jádro sdělení větným přízvukem signalizováno dostatečně, není potřebí je vyznačovat zvláštním postavením koncovým, jako je tomu v projevech psaných. To má pochopitelně velký vliv na postavení jádra ve výpovědi a na její celkový slovosled. Především se tím do značné míry vysvětluje ta skutečnost, že v mluvených projevech nemusí existovat tzv. objektivní slovosledné schéma jako prostředek realizace významové výstavby výpovědi. Jádro, dostatečně signalizované větným přízvukem, může mít (a hojně mívá) postavení středové a začátkové. Sama začátková pozice jádra je ovšem motivována psychologicky, umožňuje ji však právě využití větného přízvuku jako dostatečně výrazného signálu jádrové části sdělení.

Doklady na výpovědi, ve kterých zaujímá jádro sdělení jinou pozici než koncovou, poskytují nářeční promluvy v hojně míře. Srovnej např.:

Stará Janáčkova dnes hómřela. Pjetadevadesát let jož mňela Dry; *Sedm nás belo ke stolo* Un; *Von aňi ven nevejde* Un; *Na té naši (třešni) debes viděla co je jich* Mik; *Von teď něži na škole. Tam ř tech nověch barákách bévaji* Kuch; *Chcel popratima ho bóchnót* Kuch; *Nebel dlóho na hospode* Kuch; *To je našeho Zdenka kolo* Un; *Bel sem dvakrát raňené ve válce* Tvoř apod.

3. Závěrem našich úvah o specifických rysech v jazykové výstavbě mluvených projevů je třeba si položit obecnou otázku o jejich vztahu k sdělovanému obsahu.

Podíváme-li se na jazykovou výstavbu mluvených projevů z tohoto hlediska, docházíme k poznání, že se mluvené projevy se zřením k sdělné potřebě vyznačují na jedné straně velkou nadbytečností výrazových prostředků, na druhé straně pak se v nich projevuje jasná tendence po ekonomičnosti, úspornosti výrazu, tendence nevyjadřovat to, co není nezbytně nutné. Obě tak protikladné tendence mají svou příčinu ve specifických podmínkách, za kterých se mluvené projevy realizují.

Nadbytečnost výrazových prostředků v jazykové výstavbě mluvených projevů je dána jednak momentem nepřipravenosti (nedostatkem větné a nadvětné perspektivy) a přítomnosti adresáta projevu a projevuje se v hojném opakování, paranthesích, preparativních a kontaktovcích slovech, obratech, konstrukcích apod. Mimo to se jako silný faktor nadbytečnosti uplatňuje v mluvených projevech poměrně značný zřetel ke kontextu, projevující se především v užívání nadměrného množství odkazovacích a navazovacích prostředků (především spojek, zájmen a zájmenných adverbíí). Uvedeme alespoň několik dokladů:

Ále — pamatujete se, jak sme bele u těch Pavelku na té svarbje tenkrát? Un; A já sem mňel kósek chleba f kapsi a já mo psovi dal ten chleba — a ten pes se tak votoči na ten kopec a chlap se hrne s kopca Tvoř; a vona ta paňi to zlatko strčila nejak za řimso Mik; Vlasě si nesmite trhat, tě si mósíte nechat, jak fčera f tím kiňe je tam hóstřihl tě vlasě Dry; Ešče tam furt popravuje ta Dostálova tě prasata Dry; A voňi přiletele k tom u četňikovi s tém vozem aš k samamu břichu Tvoř; A — vona mňe ta kochařka dala sňidaňi a vono tam f tom hrnko belo osm moch a já- mňe belo tak, já sem — já sem te moche vehoděl a vite sňedl sem to. Ale sem to vezvracél Tvoř.

Tendence k ekonomičnosti, úspornosti výrazu vyplývá ze situační zakotvenosti mluvených projevů a z faktu, že se v nich na vyjádření sdělného obsahu užívá vedle prostředků jazykových také prostředků zvukových a mimojazykových (gest, mimiky). Tyto faktory se odrážejí především v hojně elipse situační.

Mimo to se však zmíněná tendence projevuje také v nadměrné elipse kontextové.²¹ Z jejích různých variant upozorňujeme zvláště na častou elipsu určitého slovesa. Je možno tu rozlišovat dvě eventuality:

1. Vynechává se sloveso, které by se mělo opakovat z předcházející výpovědi. V tomto případě jde o ryzí elipsu kontextovou, častou i v projevech psaných. Srovnej např.:

No moc sem toho nesňedl — troško. No a ráno zas troško Tvoř; Šest nedel sem ležél doma. Ne f cimře — venku Tvoř; Fčera smé mňeli kósek masa dušeního a režó, každé deň nelo jiniho Dry; Diš pijo, tak slatki Un; Ptala sem se ji, gde de, a vona že do lesa na stlaňi Dry; Skrs to noho mňe Vlasta nenechá, ale skrz iní Un apod.

Patří sem také běžné elipsy v replikových větách odpovědových; např.:

(Kóřivale dřif?) Cigaret to bélo málo, ale fajkó Dry; (Děti máte?) Tři. Dvoje děščata a jedneho sina Jed; (Kde jste se to naučila?) No — ho mozeke Tvoř aj.

2. Hojně se vynechává i takové určité sloveso, které sice není známo z kontextu předcházejícího, je ho však možno snadno doplnit na základě celkového smyslu dané výpovědi. Tyto elipsy náležejí k charakteristickým rysům výstavby mluvených projevů, neboť v projevech psaných se vyskytují jen minimálně. Srovnej např.:

Přindu do hospodě a von (sedí) hó karet a hromada chlapu (stojí) vokoło nich Dry; Co se ji stalo? — přišla mezi dveři a prič Un; Jednó ležim v nocě a jag ležim, plnó hobó natečenó krve Dry; A co herteplí zvostalo vod vobjeda, to se večír nastróhalo na stróhátkó na kastról a pokropilo troškó vodó a drobet sádla a zehřilo a bela večěra Dry; ale von skočel na ten, vus — a za mnó Tvoř; a voňi hned na ňo, uš se nebále Hod; tam bel prót takové mňelké prót — tam bel prót — tag já přes to Dijo až na druhó strano Tvoř; No tak — vona mňe hođelala kafé a pro žemlečko — bel tam blisko opchot Tvoř; kluci po nás kamenama Un apod.

Patří sem také vypouštění slovesa sponového. Elipsa spony je zvláště hojná proto, že sponové sloveso nemá vlastní lexikální obsah. Vypouští se zejména v platnosti prezentní a v platnosti minulé tehdy, je-li minulost ve výpovědi vyjádřena lexikálně (např. příslovci a příslovečnými obraty) nebo rozumí-li se z předcházejícího kontextu. Srovnej např.:

ted vono pršelo a já jen tak v letních šatech Un; deset roku sme bele staři — us sme moseli chodet zbirat hóske. Te prstinke. Vod desiti prstinku grécar Tvoř; A já f kochěne a ten jich (dveře) držel Dry; rači pudo delat neš f kanceláro Un; fčel bude klóstnót, toli zabijaček Přím; No pravda, ve dne jiná práca, v noci take Vlak apod.

Běžně se vypouští jako snadno doplnitelné také sloveso uvozující reprodukovany projev (závislý i nezávislý). Také tyto elipsy jsou charakteristickým rysem mluveného jazyka. Srovnej např.:

Von mñe vám tade chetne cigán — s psem — abech mo dal mlíka Tvoř; del tenkrát přěšil k nám Břetin, pot přé klast hnuj g Vavrum Dry; A jag mñel rukavice — tak pot sém — Přím; Von — nešel bes zapřihat vole? Tvoř; Vona se chvilo na nō dřiva — ale přé sakra, te filoméno! Dry apod.

Patří sem také elipsa sloves smyslového vnímání, na kterých závisí následující věta obsahová;²² např.:

Dó se pođivat — hoři kulña Mik; najedno us přecházim pomale k Tesovicim — tam neco šramosti na pravé straně Tvoř; Vešla sem ven a přede mnó stojí chlap Dry apod.

Častou elipsu slovesa ve všech uvedených typech lze vysvětlit tím, že sloveso, pokud není jádrem výpovědi, je z hlediska významové výstavby věty takřka nulovým výstavbovým elementem; z obecné tendence po ekonomičnosti výrazu v mluvených projevech pak pochopíme, že vzhledem k minimální sdělné hodnotě dochází často k jeho vypouštění.

*

V závěru bych se chtěla dotknout i některých otázek metodologického charakteru, které jsou zvláště důležité pro zpracování nářeční skladby a které nepřímou vyplývají z našeho rozboru jazykové výstavby mluvených projevů.

Při zkoumání nářeční skladby je totiž třeba odlišit jevy nářečního systému od jevů společných mluvenému jazyku, jak jsme je charakterizovali v našem článku. Nejlépe nám tato potřeba odlišení obou složek vyplyne ze srovnání se spisovným jazykem.

Spisovná soustava se realizuje ve dvou podobách; jako projevy psané a jako projevy mluvené. Oba druhy projevů mají společnou složku systémovou a liší se od sebe ve složce řečové, mluvové.²³ Ta je utvářena, jak jsme již ukázali, především specifickými podmínkami, za kterých oba druhy projevů vznikají.²⁴ Pokusili jsme se také základní a typické diference zachytit a vyložit, a to v závislosti na jednotlivých činitelích. Právě postižitelnost závislosti řečových složek mluveného projevu na uvedených činitelích je pro nás důkazem jejich nesystémové povahy. Na nesystémovou povahu těchto rysů ukazuje také to, že při jejich klasifikaci nelze uplatňovat hlediska syntaktická (tj. právě hlediska z roviny langue).

Nářeční soustava se realizuje jen v podobě mluvené. Konkrétní nářeční promluvy mají ovšem také svou složku systémovou a složku řečovou, mluvovou. V poměru k mluveným projevům spisovným pak platí v podstatě toto: nářeční projevy (mluvené) se od mluvených projevů spisovných liší ve složce systémové, kdežto ve složce řečové jsou v hlavních rysech shodné. To je dáno totožností vnějších podmínek, za kterých se realizují všechny mluvené projevy.²⁵

Z uvedeného schématu vyplývá první — a to nejobecnější — metodologický závěr pro zkoumání nářeční syntaxe: V zorném poli nářeční skladby je systémová složka nářečních promluv, nikoli jejich složka řečová. To konečně vyplývá i z postavení syntaxe v systému jazykozpytných disciplín (je součástí mluvnice!), a tím i z jejího cíle. Jinak řečeno, materiálovým východiskem pro zobecňující popis syntaktické soustavy nářečí je pro badatele v nářeční skladbě systémová

složka dialektických promluv. Studium složky řečové, společně všem projevům mluveným, je podle našeho soudu předmětem lingvisty dnes velmi postulované (ale nikoli dosud propracované) teorie promluvy.²⁶ To je ovšem možné za předpokladu, že studiu složky řečové bude věnována náležitá pozornost a že se nářeční badatel bude moci o tato zkoumání opřít. Dosud tomu tak bohužel není.

Zkoumání skladby nářeční není ovšem možné beze zření k syntaktické soustavě jazyka spisovného.²⁷ Při tom však někdy dochází k omylům, totiž k hodnocení rysů mluvočných jako jevů nářečního syntaktického systému. Zdrojem tohoto omylu je podle našeho soudu mimo jiné fakt, že se při srovnávání vychází z opozice nářeční projev (který je vždy útvar mluvený) × spisovný projev psaný. Tak vzniká optický klam, že řečové prvky v nářeční promluvě vystupují na pozadí psaného jazyka spisovného jako jevy specificky nářeční a bývají do popisu nářeční skladebné soustavy zahrnovány. Z metodologického hlediska by proto bylo ideální vycházet při srovnávání syntaxe spisovné a nářeční z opozice nářeční promluva x spisovný projev mluvený. Tak by vystoupily do popředí skutečné difference povahy syntaktické. Vyžaduje to ovšem existenci spolehlivého popisu mluveného spisovného projevu.

Pro zkoumání nářeční skladby považují právě uvedený metodologický aspekt za velmi závažný.

Zmínili jsme se o tom, že materiálovou základnou pro popis skladebné soustavy nářečí je systémová složka nářečních promluv. Cílem popisu je zachycení skladebních jevů v jejich systémové vázanosti. Přitom zřetel ke skladbě spisovné posunuje zase do popředí hledisko diferenční. Obě hlediska je však nutno při popise skladebné soustavy nářečí spojit. Je třeba vycházet z faktu, že sledujeme-li a porovnááme-li skutečně jevy povahy skladebné, pak dospíváme jednak ke shodám mezi nářečím a spisovným jazykem, jednak k rozdílům. Rozdíly se netýkají ani tak způsobů vyjadřování syntaktických vztahů, jako spíše jednotlivých prostředků, jejichž ustálenou kombinací způsob vyjádření vzniká, a rozsahu využití jednotlivých syntaktických schémat a konstrukcí především. (Sem patří např. problém hojné syntaktické homonymity v nářečí.)

Rozdílům je třeba věnovat v popise nářeční skladby proporcionálně větší pozornost. Tím dostaneme celostní pohled s plasticky vystupujícími difference. U nich pak je možno (a nutno) dělat i při synchronním a statickém popise historické exkurze.

Aby se i tu dosáhlo co nejplastičtějšího obrazu a vystoupily do popředí složky typické opravdu jen pro danou nářeční oblast, je třeba vznést ještě jeden nezbytný požadavek, a to zevrubný popis nářeční skladby obecné češtiny v její centrální středočeské podobě. Bude tak badatelům v nářeční syntaxi umožněno odlišit jevy obecné od jevů vlastních jen dané oblasti a odpadnou výtky, že ten nebo onen jev považovaný za charakteristickou zvláštnost daného nářečí má v lidovém jazyce obecnější rozšíření. Dokud takový popis nemáme, budeme ovšem musít věnovat pozornost všem systémovým složkám odlišným od systémových složek spisovného jazyka.

POZNÁMKY

¹ Článek je poněkud upravený výtah z mé diplomové práce *Skladba hanáckých nářečí na Znojemsku*, Brno, duben 1961, která vznikala v diplomovém semináři doc. dr. A. Lamprechta.

² Jako naléhavý požadavek metodologický to u nás zdůraznil Jan Chloupek v článku *Stavba vět v archaických nářečích východomoravských*, ve sborníku *Studie ze slovanské jazykovědy*, Praha 1958, str. 61.

³ Větší pozornost mluvenému jazyku byla u nás věnována až po vzniku Pražského lingvistického kroužku. Soustředěněji se touto otázkou obíral zvláště Josef Vaček v článku *Psaný jazyk a pravoпись*, sb. Čtení o jazyce a poesii, Praha 1942, str. 231 n. Závažné poznámky k charakteristice

„ústního a písemného projevu“ najdeme u Fr. Trávníčka, *Úvod do českého jazyka*, Brno 1948, str. 56—60. Mnoho závažného a nového k teorii mluveného projevu přinesl L. Doležel v knize *O stylu moderní české prózy*, Praha 1960. Jeho tzv. distinktivní znaky primární diferenciacie (str. 30—51) nejsou totiž podle našeho názoru v podstatě nic jiného, nežli jedna část distinktivních znaků mezi projevy mluvenými a psanými; předpokládá to jen, že na místo tzv. promluvového pásma vyprávěče dosadíme situační zakotvenost. (Jde o ty rysy, které v jazykové výstavbě mluvených projevů vyplývají z jejich zakotvení v situaci.) Stručnou, ale poměrně výstižnou charakteristiku základních rozdílů mezi projevy mluvenými a psanými podávají B. Havránek a Al. Jedlička v *České mluvnici*, Praha 1960, str. 370—373.

⁴ Jde zejména o hlavní referát K. Hausenblase a o diskusní příspěvek M. Grepla, který jediný jsem měla k dispozici i v rukopise. Děkuji mu mimo to i za cenné rady ústní.

⁵ Protože citovaný materiál pochází z různých míst hanácké nářeční oblasti, nejsou doklady po stránce hláskové ani tvarové jednotné.

⁶ Podstatu situační zakotvenosti mluveného projevu a její různé stránky vyloužil na brněnské syntaktické konferenci v dubnu 1961 v diskusním příspěvku M. Grepl.

⁷ Viz poznámku č. 6.

⁸ Je nepochybné, že využití pouhého pojmenování ve výpovědní platnosti je umožněno nejenom sepětím projevu s konkrétní situací, ale také už výše uvedeným faktem, že mluvený jazyk disponuje na vyjádření sdělného obsahu vedle soustavy prostředků jazykových také soustavou prostředků zvukových. Přitom v podstatě platí, že situace je důležitá pro doplnění věcně obsahové stránky zpravidla eliptické výpovědi, kdežto pomocí prostředků zvukových (hlavně pomocí intonace) se vyjadřuje především modální a expresivní stránka sdělení, tj. postoj mluvčího k sdělované skutečnosti a jeho citové stanovisko k ní.

⁹ Je třeba rozlišovat odkaz a ukázání; odkazujeme ke kontextu, ukazujeme na jevy mimo-jazykové skutečnosti. Odtud je třeba v mluveném projevu lišit slova s funkcí odkazovací a ukazovací, i když jde namnoze o prostředky formálně (hláskové a tvarové) totožné. Slova s funkcí odkazovací jsou běžná i v projevech písemných, kdežto slova s funkcí ukazovací jsou charakteristická jen pro projevy mluvené spjaté s objektem promluvy.

¹⁰ Pokud se ještě tá skutečnost, na kterou se ve výpovědi ukazuje, vyjadřuje také slovně, pak má slovní vyjádření nežádka pozici additivní; viz k tomu na str. 987.

¹¹ Podle Vl. Šmilauera, *Novočeská skladba*, Praha 1947, str. 379.

¹² Jde o zvláštní úkon slovesa *mlti*: má funkci spony a zároveň svým tvarem umožňuje realizovat kontakt s posluchačem.

¹³ Na tuto okolnost upozornil ve svém diskusním příspěvku na brněnské syntaktické konferenci M. Grepl.

¹⁴ Zevrubně o něm, o jeho podstatě a příčinách pojednává J. Chloupek ve své kandidátské disertaci *Syntax východomoravských nářečí*, Brno 1957 a ve stati *Pořádek slov v nářečí, zvl. východomoravském*, SaS 19, 1958, str. 260—265. Chápe je však jako jev povahy nářeční, nikoli jako obecný rys jazykové výstavby mluvených projevů vůbec. — O větném přičleňování psal V. Blanár, *Větné přičleňování*, Jazykovedné štúdie I, Bratislava 1956.

¹⁵ Jistou klasifikaci, založenou na obsahové závažnosti připojovaného členu ve vztahu k předcházející části výpovědi, podal v diskusním příspěvku na brněnské syntaktické konferenci A. Vašek. Bylo by teoreticky možno klasifikovat additivně připojené výrazy podle jejich syntaktické funkce. Syntaktické kritérium však nevyplývá ústrojně z povahy jevu, neboť additivnost je prvek významové výstavby výpovědi, nikoli výstavby mluvnické (syntaktické). Odtud plyne, že dodatkově připojované jsou nejen jednotlivé větné členy, ale i celá slovní spojení, jejichž komponenty mají různou syntaktickou hodnotu. Teoreticky zdůvodnil nutnost vycházet při klasifikaci typů additivního připojování z roviny kontextového členění na brněnské syntaktické konferenci M. Grepl.

¹⁷ Výslovně připomínáme, že v citovaných dokladech jde o dodatkově připojování *východiska* výpovědi, nikoli jádra, jak by se z některých citací snad zdálo. Doklady je třeba vidět začleněné v situaci a v kontextu (nejčastěji dialogickém), pak je to zcela zřejmé. Mimo to o tom svědčí odkazová slova, která ve vlastní výpovědi lexikální vyjádření východiska zastupují.

¹⁸ V přepise to naznačujeme tečkou na konci výpovědi a velkým písmenem na začátku dodatkové konstrukce.

¹⁹ Na tranzitivní pozici slovesa znovu upozornili na brněnské syntaktické konferenci K. Hausenblas a M. Jelínek.

²⁰ Srovnej k tomu výklady na str. 987.

²¹ V tomto případě jde o kvantitativní, nikoli kvalitativní rozdíl mezi jazykem mluveným a psaným, neboť jistý typ kontextové elipsy je poměrně běžný i v projevech psaných.

²² Tyto případy a zčásti i elipsa uvozovacího slovesa *dicendi* jsou však už více jevy povahy

strukturní. Necharakterizují totiž mluvený jazyk obecně, nýbrž jsou spíše typické pro syntax nářečí. Co do původu však sem patří.

²³ K terminu řečová složka promluvy viz u L. Doležela, *O stylu moderní české prózy*, Praha 1960, str. 30.

²⁴ Jsem si vědoma toho, že jsem ve svých výkladech přihlížela jen ke specifickým činitelům jazykové výstavby projevů mluvených, třebaš i v neustálé opozici k projevům psaným. Pro úplnou konfrontaci bylo by ovšem zapotřebí přihlížet i k pozitivním činitelům výstavby projevů psaných (např. k tomu, že jsou realizovány na ploše, že k jejich realizaci je možno využít různých druhů písma, grafické úpravy apod.).

²⁵ Pokud se v řečových složkách srovnávaných promluv přece jen pozorují nějaké rozdíly, je třeba podtrhnout, že jde o rozdíly v kvantitě, nikoli v kvalitě (tj. v typech jevů) nebo o rozdíly povahy individuální (např. tzv. parazitní slova a výrazy, individuální odlišnosti ve výslovnosti apod.).

²⁶ Viz k tomu např. L. Doležel, *O stylu moderní české prózy*, Praha 1960, str. 8—15; tam další literatura k této otázce.

²⁷ Je to dáno i cílem a zaměřením dialektologického bádání.

К ЯЗЫКОВОЙ СТРУКТУРЕ УСТНОГО ВЫСКАЗЫВАНИЯ

Автор статьи стремится постичь основные типические черты языковой структуры устных высказываний в сопоставлении с высказываниями письменными. Проблема прослеживается на диалектном материале. Автор обращает прежде всего внимание на условия, при которых возникают устные высказывания. Условия следующие: тесная связь высказываний с ситуацией, импровизация или отсутствие стремления к сознательному созданию предложения или комплекса предложений, возможность использования вместе с средствами языковыми также средств семиологической системы звуковой и моторической. На диалектном материале изучается конкретное отражение каждого из вышеприведенных условий в языковой структуре устного высказывания. Отдельным типам высказываний дается впоследствии классификация. В заключение анализа и характеристики высказываний автор исследует причины многословности высказываний с одной стороны и сжатости с другой. На основании анализа автор приходит к некоторым методологическим выводам, важным для изучения синтаксиса диалектов.

Перевела В. Влашинова

ON THE LANGUAGE STRUCTURE OF THE SPOKEN UTTERANCE

In her paper the author endeavours to establish the basic typical features in the language structure of the spoken utterances in comparison with written utterances. In her enquiry she examines dialectal utterances. First of all she pays attention to the different conditions, under which spoken utterances originate. They are: the situational context of the utterances, improvisation or — in other words — the lack of sentence (and supersentence) perspective, and the possibility of resorting to the semiological sound and motorical systems in addition to linguistic means. She investigates the dialectal material to see to what extent each of the respective conditions is reflected in the language structure of the spoken utterance. She endeavours to classify the individual features. The author clauses her analysis and characterization with observations concerning both redundancy and economy of expression in regard to spoken utterances, inquiring into the causes of these phenomena. From the analysis of the language structure she deduces some methodological conclusions for the study of dialectal syntax.

